

ДИТЯЧА ПСИХОЛОГІЯ У ТВОРАХ Є. ГУЦАЛА

Наталя Резніченко

Київський національний університет імені Т. Шевченка

Зроблено спробу системного аналізу авторського осмислення й вираження дитячого світу на прикладі творів Є. Гуцала, зокрема особливостей характеротворення. Обгрунтовано своєрідну світобудову у творах письменника, центром якої є дитина.

Ключові слова: українська дитяча література; психологія; внутрішній світ дитини; ліричне начало; художня система; інтелектуально-психологічний стиль.

У сучасному літературознавстві немає спеціального дослідження дитячої психології у творах Є. Гуцала. Більше Науковці зосереджували увагу на колізіях дорослих, а на дитячу психіку не зважали. А між тим, психологізм є важливою особливістю оповідань про дітей і для дітей, бо саме через психологізм, внутрішній світ письменника передає найменші порухи дитячої душі, її найпотаємніші переживання і сподівання.

Євген Гуцало зосереджував свою творчу увагу на душах “звичайних”, “простих”, часто – підкреслено “негероїчних” персонажів. Погляд на світ дитинними очима, прикметний для його новелістики, давав змогу уникнути силуваного пафосу, ідеологічної заданості, з якою не могли розминутися творці осяжних “соціально-значущих” літературних конструкцій. Такий кут зору природно переводив зображуване в ліричну площину, якій письменник віддавав перевагу. Тут він почувався найбільш невимушено, розкуто, жив, описуючи красу природи й людей, охоче фіксує свій улюблений стан осяяння, здивування перед світом, те медитативне передчуття радості й любові, яке визначає загальний настрій його прози. “В полях”, “Промінець”, “Олень Август”, “Запах кропу”, “Лось” – ці та інші твори дають уявлення про багату акварельно-психологічну новелістику.

Тонка живописна манера письма, дитинна чистота і ясність світовідчуття, відкритість до прекрасного в усіх його виявах, – усе позначене гострою увагою до народних характерів, до багатьох національних прикмет – вічних і нових. Дитяча проза Є. Гуцала прикметна особливим по-гуцалівськи поетизованим зображенням взаємин між людьми. Невичерпну “Країну дитинства” письменник осмислює в різних жанрово-стильових формах, щоразу – в новому баченні.

Дитинність у тлумаченні Є. Гуцала є синонімом моральності, гармонійного злиття з природою, істинності людського існування. Природа і близькість до неї світу дитячих вражень – це камертон, на який повсякчас налаштовується душа, повсякчас же, у клопотах днів, розладнуючись.

Стриманій, лаконічній, позбавленій будь-яких зовнішніх “експресій” манері прозаїка, здається, однаково під силу і звичайне, й незвичайне, і зовнішнє, й “внутрішнє” життя, яке він зображає. Усюди ми відчуваємо ніжну, чутливу до найтонших перебігів почуттів інтонацію Є. Гуцала, його намагання кожну, хай навіть непомітну в гурті людину підняти до рівня її неповторності, людської унікальності [1, с. 11].

Головна письменницька пристрасть – світ душі, яка лише починає усвідомлювати себе, дошукується відповідей на силу-силенну запитань, яка вглядається в цей загадковий світ, бачить його очима чистими й люблячими. Твори письменника не програ-

муться лише для дітей, у них завжди є такі духовні, людинознавчі приклади, які повчальні й для дорослих. Автор ніколи не розважає читача (ні малого, ні великого), він просто змушує задуматися над життям, над його таємницями, над його одвічним чаром і його одвічною складністю [2, с.13]. Автора притягують герої і ситуації цілком звичайні, “буденні”; круговерть щоденного життя ніби не нав’язливого, ніби не вартого. Його герої ніколи не відчують себе самотніми, бо сповнені щедрості, яка дає їм щастя і повноту життя.

Талант письменника – передусім моральний, він покликаний виховувати делікатно, не набридливо, виховувати через зображення дитячого бачення і сприйняття світу. Як художника його відрізняє зацікавлення деталями руху характеру не лише під впливом оточення, а і через результати досить стійкий, самостійний внутрішній розвиток персонажів, їх моральний пошук, роздуми про сенс життя.

Новаторство Є. Гуцала виявилось в тому, що, зберігаючи канонічну систему літературних видів і жанрів, письменник надав нового змісту традиційній формі. Характерною ознакою його стилю став інтелектуально-психологічний стиль.

Психологізм – універсальна, родова якість художньої творчості. А. Єсин тлумачив психологізм у літературі як “особливе відображення внутрішнього світу людини засобами власне художніми, глибина і гострота проникнення письменника у душевний світ героя, здатність докладно описувати різні психологічні стани і процеси (почуття, думки, бажання), помічати нюанси переживань” [3, с. 313]. Психологізм, отже, є стильовою єдністю, системою засобів і прийомів, спрямованих на повне, глибоке і докладне розкриття внутрішнього світу героїв.

Типова риса дитячої психології – жага “знайти себе”, “стати самим собою”. “Знайти себе” – означає знайти своє місце в житті, обрати із значної кількості можливостей і форм діяльності ті, що максимально відповідали б твоїм схильностям, твоїй індивідуальності [4, с. 63].

Світ для дитини відкривається передусім як “світ для мене”, тобто через індивідуальне сприйняття. Саме через це дитина близько сприймає долю літературних героїв. Дитяча психіка побудована так, що дитина співвідносить із собою дії літературних персонажів, отожднює їх із собою. “Дитина не співчуває іншому, а скоріше відчуває себе цим іншим” [4, с. 65].

Гуцалові оповідання “Олень Август” і “Лось” – яскраві приклади характеротворення в дитячій прозі, вони дають змогу дослідникові глибше пізнати творчу індивідуальність письменника, його стиль, закономірності у процесі художнього осягнення людини.

В оповіданні “Олень Август” діють два герої: кінорежисер Альтов і хлопчик Женя. Самозакоханий кінорежисер, позбавлений здатності творчо мислити, чинить величезне зло – руйнує не тільки замріяну уяву дитини, а й віру у святість, ідеальність дорослих. Альтов занадто спростовував проблему взаємин дорослих і дітей, але мимохідь її розв’язати неможливо. Власне він переоцінив свої режисерські можливості.

Обдарований від природи, з надзвичайно тонкою душею Женя бачить навколо себе те, чого не зауважують інші. Зовнішньо хлопчик нічим не виділявся серед своїх однолітків. Та поступово хлопець розкривається перед читачем як непересічна особистість. Ми бачимо весняне місто очима Жені. “Сонце дивилося на місто радісно й доброзичливо, широко всміхаючись. І та усмішка випромінювала стільки тепла, що крижані скалки танули, підтікаючи свіжою водою, а по димно-сизих бурульках, що висіли на ринвах, котилися дзвінкі холодні краплі” [5, с. 52]. Почуття переповнюють хлопчика і він не просто кричить, а “галасує”, “що двірники рубають лід, що в струмках, які течуть уздовж тротуарів, купаються смішні та хмільні горобці, поскубуючи лакованими дзьобиками кожну пір’їнку на собі. Він галасував щось і про

тих зустрічних дівчаток, які проходили мимо в розстебнутих пальтах, з грубуватим рум'янцем на щоках..." [3, с. 53]. Він бачить навколо себе те, чого ніхто неспроможний побачити.

Пейзаж – один із найважливіших засобів психологізації. Опис природи – це пряма паралель до роздумів дитини, її психологічного стану. Через розкриття краси навколишнього світу, його звуків, кольорів, запахів зримо постають відчуття, мислення, переживання героя. Природа в письменника допомагає по-справжньому замислитися над філософією життя, його вічними проблемами.

Женя зустрічає людину, яка видається йому надзвичайною – справжнісінького кінорежисера. Режисер, побачивши малого, роздратувався "тримаса невдоволення з'явилася на його стомленому обличчі". Альтов почав нервувати і виштовхнув хлопця зі знімального майданчика. Хлопчина не образився на нього, бо не дозволила ота дитинна чистота.

Дивлячись у чисті оченята хлопчика, "Альтов захотів бути гідним його захоплення", вирішує зробити щось по-справжньому добре – подарувати дитині казку. Кінорежисер запропонував йому роль у майбутній стрічці, пов'язаній із пригодами, героїчними вчинками. Женя зрадив запрошенню Альтова в надії відкрити для себе нове. Хлопчик намагався показати себе зразковим учнем зазначаючи, що вчиться добре. Він хотів, щоб йому повірили: "І він у душі дав собі слово, що завжди буде старанним і працьовитим" – це дало змогу авторові заглянути в глибини свідомості свого героя, за допомогою непрямої психологічної характеристики персонажа передати найтонші порухи душі. Застосовавши невласне пряму мову, внутрішній монолог, потік свідомості, письменник показав дійсність через ставлення до неї героя.

Женя потрапляє під вплив настрою буденної людини Альтова, світ втрачає для нього свою принадність. Усе навколо тьмяніє, сіріє.

Є. Гуцало широко користується прийомом антропоморфізації, оживляє природу – вона виражає людські, сутнісні властивості, з'являються метафори, перебільшення, народжуються несподівано-умовні авторські асоціації.

Природа в Є. Гуцала – важлива дійова особа й об'єкт стилістики. "...Він бачив сірі бавовняні хмари, угледів їхні волохаті, повні боки". У цій ситуації пейзаж, природа сама собою не має ніякого значення; вона для настрою, для підсилення потрібної емоції. Це дуже важлива функція пейзажу в мистецтві.

Почуття Жені, коли Альтов запропонував йому зніматися у фільмі, зовнішньо відбилися у тремтінні пальців рук хлопчика. В уяві Жені зримо постала сцена з фільму Альтова: олені, які рятують людей.

Це викликало заздрість і жаль у душі буденної людини: "Він подумав, що оцей школяр обдарований тим, чим наділені справжні майстри". Кінорежисер виявився негідним навіть власної вигадки. Бо його душа мертва. У ній немає і не може жити казка. А в душі хлопчика Жені – може. Вона народжується там на очах у роздратованого Альтова.

Кінорежисер розуміє: йому немає дороги навіть у власну вигадку. Бо його дорога урвалася тоді, коли він перестав любити людей, коли робота перестала приносити задоволення, коли його почали дратувати ті – талановитіші, духовно багатші, яскраві особистості.

Женя "вловив, що в настрої Альтова сталися зміни", що йому не сподобалось його перевтілення в Оленя Августа, світ втратив для нього барви. Зміну настрою хлопця характеризує промовиста деталь: "Зошити попадали у воду, обкладинки посіріли, були брудні" [5, с. 67]. Створюється враження, що і Женя вкрився брудом. Перебороти це відчуття хлопцеві допоміг сліпий дідусь, який, неначе, "дивився прямо перед собою, не звертаючи уваги на вулицю, але Жені здавалось, що він усе бачить..." [5, с. 65].

Кінорежисер помстився хлопчикові. Чи думав, що помстився. Хоча насправді саме Альтов виглядав так жалюгідно й принизливо, коли брехав своїй приятельці про повну безталанність Жені. Він хотів убити казку в дитячій душі. Убити брутально й жорстоко. Але не зміг. Женя просто забув про нього. І повернувшись у свій чистий світ, він одразу забуває того чоловіка, як щось не варте уваги. Бо у справжньому світі талановитого хлопчика немає місця Альтову. Зате в цьому світі є місце тим, кого ніколи не побачить духовно збанкрутілий кінорежисер: “Серед тих кущів, між якими білили клаптики снігу, ворушилися гіллясті роги. Ні –ні, не тіні від віття стелилися внизу, бігали по стовбурах, то рухалися роги, то йшло назустріч багато мовчазних, весняних оленів...” [5, с. 67].

Характеристика персонажа розкриває характер одночасно “зовні” і “зсередини” – у душі фіксованого психологізму: автор повідомляє, який вигляд має герой і одночасно – що він почуває чи думає. Тут відбувається справжня дифузія звичайно ізольованих засобів розкриття характеру. Завдяки взаємопроникненню взаємодії цих елементів, характеристика набуває настільки складного й багатопланового вигляду, що вона в повному розумінні слова перестає бути “простою характеристикою”: це вже і опис, і елемент оповіді, і сцена психологічного аналізу.

Є. Гуцало орієнтувався на доторкання до екзистенційних глибин маленької людини, на художню обсервацію любові, страху, смерті – трьох фундаментальних основ, які найбільше впливають на поведінку людини. Філософське осмислення моральних цінностей властиве дитячим оповіданням письменника. Його цікавить те, що йде від близькості до природи, від глибоких душевних сил, від моральності, від поетичної фантазії.

Поетичність бачення й зображення дитини й природи витворюють атмосферу світла, ліричної лагідності, доброти; автор поетизує найкращі риси вдачі, характеру, відчуття краси в природі, романтичні мрії. Любов до природи, розуміння її не тільки корисності в житті людини, усвідомлення обов’язку берегти рослини і тварин, води й ґрунти, виступ проти споживацького ставлення до природи, поетичне розкриття принадності навколишнього світу, його хвилюючої краси. Пробудження в дитячій душі почуттів господаря й друга живої природи, розвиток у дітей сприйнятливості, чутливості, гармонійного ставлення до світу – “антиподів” раціоналізму й утилітарності [6, с. 25].

Характерним у цьому плані є трагічне і вражаюче оповідання “Лось”. Воно вже не на казковому, а максимально наближеному до реальності матеріалі, розкриває розмаїття зовнішнього світу, у болючих суперечностях чорного і білого, правди і кривди. Це оповідання вчить співпереживати, бути чутливим до чужої біди, спонукає боротися зі злом, воно вчить гартувати характер. Може, навіть, викликати ширі дитячі сльози печалі та жалю.

Яким прекрасним постає перед нами лісовий велетень, як він радіє з весни, відчуваючи її в легкому подиху вітру, в теплішій погоді, у вранішньому яскравому сонці. Лосеві очі стають золотими від перших променів світла. Навіть роги “нагадували осінній низькорослий куш, з якого обнесло листя” [7, с. 334]. Письменник антропоморфізовано передає відтінки фарб в описах природи “Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння прив’ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, і порипування гілляки”. Саме це порипування бентежило лісового красеня, наче, попереджаючи про небезпеку.

Майстерність Є. Гуцала розкривається і в описі лося. Це був старий звиклий до людей звір. З багатьох компонентів зовнішності тварини увагу митця привертають передусім ті, що найважливіші з психологічного погляду – це очі, їхній колір, виразність, манера дивитись “... в його очах появилася отой золотавий сплеск, який

надав їм виразу одвічного розуміння життя природи і її таємниць”. А коли потрапив у пастку “його очі все густіше набрякали кров’янистим смутком, аж горіли червоним розпачем”. Саме такий опис підсилює ілюзію живого життя, життєву достовірність твору, його емоційно-художню потенцію, його вплив на читача. Отже, цей опис надзвичайно важливий об’єкт спостереження, яке сприяє поглибленому розумінню індивідуальної, своєрідної творчої манери митця. Це суттєво і в дидактичному плані.

Допомогли тварині вибратися з ополонки два хлопчики. Письменник не подає імен героїв, не розповідає про їхнє життя. Опис братів, їхньої зовнішності та поведінки свідчить про те, що вони живуть у злагоді з природою “обидва з широкими, лагідними лицами”, нагадують “братів-підберезників”. Від спостереження за красою навколишнього простору “їхні лица ще більше пом’якшали”. Зовні відокремлені від природи, вони відчують її більш об’єктивно, як реальну стихію, яка має з реальним життям глибоку і складну взаємодію. Хлопці відчують якийсь глибокий духовний зв’язок з природою.

Любов до всього живого, готовність прийти на допомогу, відважність хлопців – провідна лінія оповідання. Із ризиком для свого життя брати кинулися рятувати лося. Коли ж звір вибрався на сушу, діти аж здивувалися, що допомогли такому велетню. Радість і емоції настільки переповнювали братів, що “вони безпорадно усміхалися”. Врятований лось, може, став би однією з найкращих згадок у житті хлопчиків, якби браконьєр не вбив його на очах у дітей. Саме рідний дядько вбив віру, спокій, гармонію.

Щодуху прибігши до місця, де лежав лось, хлопці були приголомшені розпачем і болем. Письменник прагне передати настрої дітей, який детермінується конкретним характером, темпераментом героїв, залежить від мінливості помітних деталей природи “тіркого повітря”, що, зрозуміло, тягнуть за собою й плинність від баченого, зміну відчуттів. Це вираження окремих граней внутрішнього “я” героїв, і авторського бачення навколишнього світу. Є. Гуцало вдало порівнює роги неживого лося із сухим кущиком, який не зазеленіє, хоча весна вже не за горами. Цей художній засіб точно передає не тільки смерть лісового красеня, а й жаль і співчуття автора, дітей і навіть лихого Шпичака.

Шпичак був не тільки злий, а й підлий. Автор подає його портрет, яким тонко відтворює ество мисливця: “кругленький, як підпалок, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям...”. Із засідки він спостерігав, як діти мучилися, рятуючи звіра, і не тільки не допоміг своїм племінникам, а й убив лісового красеня, який завдяки дитячим старанням та винахідливості вирвався з крижаних обіймів річки.

Суперечка дітей і дядька розкриває характери персонажів. Молодший брат плакав. Стан старшого розкривається за допомогою виразних деталей, які передають складну боротьбу почуттів у душі хлопчика: в обличчя браконьєра він “ненависним поглядом уп’явся”, лице “почорніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров”. Гуцало намагається стисло передати не лише душевний стан персонажа-дитини в цій ситуації, а й діалектику його думання та почування, самосвідомість. Автор зрозуміло говорить про шляхетність хлопчаків і ницість Шпичака, який наприкінці твору постає звичайним боягузом. Бездуховність дядька яскраво простежується в епізоді, коли він обіцяє хлопцям віддати роги. Він нахабно вносить дисгармонію у взаємини з людьми, зі світом і з самим собою.

Дослідження кризової, переломової ситуації дає змогу авторові показати дитину в її моральній суті, без широких описів, надзвичайно лаконічно і водночас переконливо. Дитяча чистота бачення великого світу природи і місця людини в ньому, роздуми про добро і зло, любов і милосердя – все це невід’ємна частина світу письменника.

У творі закладена й велика пізнавальна сила, світ відкривається образними засобами – точно, зримо, у русі. Адже любов до природи, здатність розуміти й

оберігати її красу – важливою ланка однієї з найзлюбоденніших екологічних проблем сучасності – природа – людина – суспільство. Без сумніву, письменник вчить через ставлення до природи любові до Батьківщини, прагне бачити дитину духовно багатою, з високою міркою естетичних і моральних цінностей.

Людина і природа, мрія і дійсність, минуше й вічне, любов до рідної землі, чуття прекрасного – навколо цього виформовується особлива поетична філософія Є. Гуцала. Оце й є той випадок, коли ліричне почуття виступає організаційною, об'єднувальною силою, “творить гармонію”, а не призначено, скажімо, тільки для пробудження читацької розчуленості та замилювання. Твори ніби нагадують нам, що людина – частина природи, тому наскільки вона вміє це відчувати, наскільки живими й одухотвореними є її зв'язки “по цій лінії”, не в останню чергу виявляється, наскільки вона людина [8, с. 298].

У своїх творах Є. Гуцало подає символічну світобудову, центром якої є дитина. Характерно, що діти як особистості не залишаються на одному рівні розвитку. Вони рухаються уперед, міцніють духом, багатшають внутрішньо. Письменник розповідає про своїх героїв як про близьких йому людей, із симпатією чи антипатією спостерігає за ними, сам страждає і радіє разом з героями. І це захоплення глибоко оволодіває увагою читача, від першої сторінки приковує до оповідання його думки, його почуття, примушує хвилюватись, переживати ті складні ситуації, в які потрапляють персонажі.

Досліджуючи психологію дитини, Є. Гуцало розповідає не тільки про щораз більші антиномії людини і природи, а й визначає той центральний вузол, де виразка виявилась найглибшою: це ставлення людини до інших людей, що вплинуло на ставлення до свого “Я”. Людина – Природа – двоєдиність світу, що пронизує аналізовані оповідання. Відповідно трансформується й герой (дитина), він стає втіленням морально-психологічного ідеалу: розумний, спритний, відважний, попри те, що деколи він перебуває у кризовому стані, у стані своєрідного приголомшення душі.

1. Новиченко Л. Серйозність авторського вглядання в життя // Українська мова і література в школі. 1987. № 1. 2. Яворівський В. Високий таланти // Українська мова і література в школі. 1987. № 1. 3. Есин А. Психологізм: Учебное пособие. М., 1999. 4. Кон І. Какими они себя видят. М., 1975. 5. Гуцало. Е Яблуки из осеннего сада. Рассказы и повести М., 1964. 6. Дончик В. Повесть для підлітків: традиції та новонадбання // Література. Діти. Час. К., 1976. 7. Мовчан Р. В. Українська література: Хрестоматія / За ред. М. Г. Жулинського. Київ, 2004. 8. Дончик В. Грані сучасної прози. К., 1970.

CHILDREN'S PSYCHOLOGY IN THE WORKS BY YEVEN HUTSAL

Nataliya Reznichenko

We attempt at a systemic analysis of the visualization and interpretation of the child's world on the material of Yevhen Hutsal's works. Particular emphasis is laid on the aesthetics of the depiction of characters. The study examines the grounds of the child-centered world structure intrinsic to the author's works.

Key words: Ukrainian children's literature; psychology; inner world of a child; lyrical tonality; artistic system; intellectual and psychological style.